

Filòsof i teòleg. Universitat Ramon Llull

Francesc Torralba

El fonament prepolític de la democràcia. Postil·les al diàleg entre Habermas i Ratzinger

La coneguda confrontació intel·lectual entre el filòsof Jürgen Habermas i el cardenal Joseph Ratzinger –abans que esdevingués el papa Benet XVI–, que va tenir lloc el 19 de gener de 2004 i de la qual fins i tot es van fer ressò alguns mitjans de comunicació, és el punt de partida des del qual l'autor afronta una qüestió complexa i essencial: la de les bases prepolítiques de la democràcia, que el mateix Habermas aborda també a bastament en una obra recent que porta per títol *Zwischen Naturalismus und Religion* (Entre naturalisme i religió). Del debat entre el filòsof i el teòleg alemanys es desprèn, entre altres conclusions, que molt probablement un dels problemes de les societats democràtiques actuals rau en el fet que determinats conceptes i valors que són fonamentals per a la mateixa consistència de la democràcia queden buits de sentit, cosa que provoca, alhora, una creixent manca de motivació per a un ferm compromís amb el bé comú i amb l'interès general entre els ciutadans laics, postmetafísics, individualistes i relativistes. En aquest context de les societats democràtiques postsecularitzades, pot tenir la religió un paper –també com a força motivadora– sense que això impliqui posar en dubte els criteris essencials de la modernitat avançada?

I

La reflexió filosòfica sobre el rerefons (el *Hintergrund*) de la democràcia, no pot passar per alt el diàleg que va tenir lloc en l'Acadèmia Catòlica de Baviera

(Munic) entre el filòsof Jürgen Habermas (1929) i l'aleshores cardenal Joseph Ratzinger (1927)¹.

Les tesis que es deriven d'aquesta confrontació intel·lectual són bàsiques per afrontar, en l'hora present, la discussió al voltant del fonament prepolític de la democràcia. Quan ens referim a aquest fonament, designem el discurs sobre els principis i valors necessaris per a què pugui tenir lloc el correcte desenvolupament de l'Estat democràtic.

En un llenguatge kantian, en diríem el discurs transcendent, en la mesura en què el mot *transcendental* es refereix a les condicions de possibilitat d'un discurs. La democràcia es basteix sobre un conjunt d'implícits que no sempre es posen de relleu, però que si manquen, tot l'edifici polític basat en les llibertats i en la participació ciutadana, s'enfonsa. Aquest rerefons és prepolític, perquè és, ontològicament anterior a l'exercici de la política i n'és la seva condició de possibilitat.

La trobada entre els dos intel·lectuals alemanys es va celebrar el 19 de gener del 2004, fa poc més de tres anys i, des d'aleshores ençà ha estat objecte de múltiples anàlisis i interpretacions. La trobada entre un pensador d'arrel marxista, membre de la segona generació de l'Escola de Frankfurt i un dels referents filosòfics europeus amb el teòleg Joseph Ratzinger, aleshores Prefecte de la Congregació de la Doctrina de la Fe i des d'abril del 2005, Papa de l'església Catòlica va aixecar moltes expectatives, tant en els àmbits estrictament acadèmics com en els entorns periodístics.

Aquest intercanvi d'idees recorda, en part, alguns dels diàlegs que més ressò han tingut en el Segle XX, com el que van mantenir Bertrand Russell i Friederich Copleston al voltant de l'existència de Déu en la BBC o bé el que van escenificar, més recentment, l'aleshores Cardenal de l'arxidiòcesi de Milà, Carlo Maria Martini i el conegut escriptor i erudit italià Umberto Eco a propòsit de la fe dels que creuen i dels que no creuen.

A priori, feia la impressió que entre aquestes dues figures del pensament actual hi hauria d'haver una gran confrontació intel·lectual, atès que Habermas provenia d'una tradició crítica envers el fenomen religiós i Ratzinger se situava clarament en la gran tradició filosòfica i teològica cristiana vertebrada pel pensament de sant Agustí i sant Bonaventura.

Segons Habermas, no és la veritat que crea el consens, sinó que el consens crea els ordenaments comuns

De fet, va haver-hi confrontació, però també es va posar de manifest que hi havia una trobada en les profunditats del discurs, un lloc comú que tots dos es va disposar a reconèixer i a explicitar. Aquesta intersecció intel·lectual va posar de relleu que tant des del pensament fonamentat estrictament en la raó com des del pensament nodrit per l'experiència de la fe, s'arribava a la conclusió que l'Estat democràtic necessita d'uns fonaments prepolítics, anteriors a la democràcia per a la seva consistència.

Th. Asshauer afirmava el 22 de gener, tres dies després de la trobada, que tant la filosofia laica com la teologia cristiana havien experimentat un canvi: «La filosofia liberal ha canviat. La seva suposició de què la religió desapareixeria en el remolí de la modernitat secularitzada, era falsa. La veritat és que sempre va estar entre els objectius de Habermas salvar continguts religiosos en el propi discurs quotidià, però Habermas sembla tenir cada vegada més dubtes al voltant de si 'les energies de sentit' d'una societat mediàtica poden, de fet, renovar-se per si mateixes»².

Un assistent a l'acte comentava després d'aquella *tarda de discussió*: «En vista que els actors de la discussió s'ho concedien gairebé tot, hom es preguntava de què pensaven discutir aleshores. Habermas considera la religió des de la perspectiva de la llibertat que sap que ha comès molts errors; mentre que Ratzinger, des del cel de la veritat catòlica, mirava amb escepticisme els afanys de la raó secular, és a dir, els afanys d'aquella llibertat. I ambdós apel·laven a un 'doble aprenentatge' en què la raó i la religió s'il·lustrin una a l'altra».

**Segons Ratzinger,
l'elaboració del dret no
és un problema teològic,
sinó un problema de la
*recta ratio***

II

Al llarg de la discussió, Habermas es mostra preocupat pels temes de sempre, la fonamentació no metafísica dels valors moderns i la racionalització de la cultura política. Fidel a la seva magna obra, la *Teoria de l'acció comunicativa* (1981), el pensador alemany intenta fonamentar un discurs ètic sense pressupòsits metafísics, tot partint de la comunitat de diàleg. Amb tot, però, al llarg de la conversa, sorprèn com un intel·lectual com ell que sempre s'havia definit com a indiferent o bé sense «oïda musical per a la religió»³, insisteixi en la

necessitat de comptar amb la fe per a sostenir la debilitada vitalitat de la consciència democràtica.

El «final de la metafísica» (expressió de Martin Heidegger) que en amplis sectors de la filosofia moderna s'ha convertit en un fet irreversible, ha conduït, segons Habermas, al positivisme jurídic que en l'actualitat ha adquirit forma sota la teoria del consens.

Si la raó ja no està en situació de trobar el camí cap a la metafísica, només li queda per a fonamentar l'Estat les conviccions comunes dels ciutadans que es reflecteixen en el consens democràtic. Segons Habermas, no és la veritat la que crea el consens, sinó el consens el que crea no tant la veritat, sinó els ordenaments comuns. Això significa que, en part, el dret queda exposat al joc de les majories i depèn de la consciència dels poders de la societat del moment que, a la vegada, està determinada per múltiples factors.

Un dels problemes de les societats democràtiques postmodernes és l'amenaça de buidar de sentit valors nuclears

Segons Ratzinger, l'elaboració i l'estructuració del dret no és immediatament un problema teològic, sinó un problema de la *recta ratio*. Aquesta *recta ratio* ha de discernir què és just i què no ho és i el que és conforme a l'exigència interna de l'ésser humà. És tasca de l'església i de la fe contribuir a la santedat de la *ratio* i per mitjà d'una justa educació conservar per a l'home aquesta capacitat de veure i de percebre. Segons el teòleg alemany, la fe cristiana respecta la natura pròpia de l'Estat, sobretot de l'Estat en una societat plural, però sent també la seva pròpia responsabilitat pel que fa a purificar els fonaments del dret.

En el decurs del diàleg, Ratzinger argumenta la seva posició des d'una filosofia tradicional que s'ha bastit al llarg de segles d'història. Fi en les seves formes i argumentacions, pren distància del perfil mediàtic com a guardià del dogma i es permet, fins i tot, fer una comentari sobre una idea de Hans Küng.

III

Habermas constata, en la conversa, que un dels problemes fonamentals de les societats democràtiques postmodernes és l'amenaça de buidar de sentit conceptes nuclears que també són valors. Des del seu punt de vista, no cal referir-

se a la transcendència o la fe per donar consistència als valors democràtics. L'únic que cal és ser racional. La llei que regula l'Estat es fonamenta en les mateixes condicions que fan possible el diàleg entre ciutadans, que estan involucrats d'una o altra manera en el procediment legislatiu. La mateixa argumentació és el fonament de la legitimitat del sistema.

Segons el filòsof, és el mateix procés democràtic el que genera l'imprescindible consens cap a un sistema que pretén fonamentar-se no tant en la repressió, sinó en un acord més imaginari que real entre els seus ciutadans. Segons Habermas, l'estat democràtic cal que sigui neutral respecte a les visions del món que adopten els seus ciutadans. Són lliures, doncs, de pensar i d'actuar com vulguin, sempre i quan respectin la legalitat vigent.

El problema, diu Habermas, rau en aclarir què motivarà aquests ciutadans laics postmetafísics, individualistes i relativistes a participar en política o a sacrificar quelcom propi amb vista al bé comú. Té dubtes, doncs, respecte la motivació dels ciutadans. Segons l'autor de la *Teoria de l'acció comunicativa*, una obligació legal d'exercir el dret a vot, representaria en un Estat de dret un cos tan estrany com una solidaritat que vingués dictada per la llei. Amb bon judici afirma que la disponibilitat a sortir en defensa de ciutadans estranys i fràgils no és quelcom que es pugui manar, sinó tan sols suposar en una comunitat liberal.

IV

Habermas afirma, en definitiva, que la raó és útil per justificar, argumentar i explicar, però no és un instrument de motivació. Considera que no és auto-suficient, sinó que necessita un element extern per posar-se en marxa. Diu que la raó, en reflexionar sobre el seu fonament més profund, descobreix que té el seu origen en quelcom que no és ella i que el poder d'aquesta altra instància li fa prendre consciència dels seus límits i així es transcendeix a si mateixa en direcció cap aquesta altra entitat. Aquí és on troba un lloc per a la religió en la cultura democràtica moderna. L'entén com a força motivadora, com a instància donadora de sentit. En aquest punt, Habermas va desconcertar part de l'auditori de l'acadèmia bàvara, perquè semblava que el defensor de l'*Aufklärung* i de les societats laiques feia un gir cap a la religió.

Amb tot, cal reconèixer que abans de la mateixa trobada amb Ratzinger, Habermas havia fet ja una evolució respecte a la qüestió religiosa⁴. El Habermas de mitjans dels anys vuitanta que s'havia qualificat a si mateix, mig en broma, mig seriosament, com un «ateu empedreït», s'havia tornat en els anys noranta «religiosament musical». A partir doncs d'aquesta dècada, la «música religiosa» comença a ocupar un lloc important en l'obra de Habermas, per més que l'autor alemany es mantingui en el seu principi d'«ateisme metodològic».

Segons Habermas, un sistema polític no es pot nodrir únicament del coneixement o de la transparència argumentativa dels debats. Segons ell, en el passat, les conviccions republicanes foren sostingudes per ideologies o passions (com el nacionalisme, per exemple). Aquests assentaments prepolítics són com motors passionals i irracionals i un Estat no pot prescindir d'aquestes forces, tot i els perills que comporten quan es deixen expressar més enllà de les fronteres de la raó.

Segons el seu parer, un Estat no pot prescindir dels valors altruistes, però tampoc no pot imposar-los jurídicament. Així, doncs, en la societat postsecularitzada, la religió té un paper a jugar. Ha de ser font per a la formació de virtuts cíviqes i això, en cap sentit amenaça la modernitat avançada, sinó que li dóna força. El mateix Habermas posa de relleu que els drets humans tenen les seves arrels en l'escolàstica catòlica.

En aquest punt de la qüestió, Habermas reconeix que la raó guanyaria en profunditat si reconeix en la fe un «potencial de veritat». Igualment, defensa que la filosofia no hauria de jutjar la fe amb criteris de veritat o falsedat, sinó canviar d'actitud i estimar el que pot aprendre d'ella. En certa manera, doncs, defensa que la filosofia superi la seva autosuficiència moderna i es disposi a escoltar i a nodrir-se dels materials mitològics i parabòlics de les religions. La traducció filosòfica de la idea de què l'home és imatge i semblança de Déu és una idea que el mateix Habermas recull en la seva intervenció i diu que cal respectar i considerar atentament, en la mesura en què enforteix la tesi filosòfica de la idèntica dignitat entre tots els éssers humans, un dels fonaments bàsics de l'Estat democràtic liberal.

Citant Rawls, Habermas afirma que tota religió és originàriament una imatge del món, una *comprehensive doctrine* que dóna sentit a la realitat i que

No cal referir-se a la transcendència o la fe per donar consistència als valors democràtics, diu Habermas.

El filòsof alemany, però, admet que la religió pot ser font de formació de virtuts cíviques

marca determinades formes de vida. En un Estat laic, cada ciutadà té dret a defensar públicament la seva concepció del món i a viure conforme a ella, sempre i quan no entri en conflicte amb les lleis que, d'una manera sobirana, la comunitat s'ha donat a si mateixa. Habermas, però, defensa la idea que algunes d'aquestes cosmovisions i, de manera especial la cristiana, són fonamentals per al sosteniment de l'Estat democràtic en la mesura en què forneix una sèrie de categories que, juntament amb la filosofia grega, es troben en el cor de la mentalitat occidental. Així, doncs, considera que aquesta cosmovisió, correctament purificada dels seus excessos i desmesures irracionals, pot ser un discurs de fonamentació juntament amb la raó moderna.

V

El cristianisme és, segons Habermas, un aliat adequat en la lluita contra el relativisme postmodern que renega de la racionalitat. Amb tot, el pensador alemany considera que cal desinfectar de cert irracionisme residual les cultures no liberals, com les religioses, per admetre-les, de ple, en la ciutat.

En aquest punt, Ratzinger contesta que la racionalitat, l'únic absolut que fins fa relativament poc temps Habermas reconeixia, també hauria de reflexionar sobre els desastres que produeixen els seus somnis i comprendre les reaccions contràries que genera.

L'aleshores Cardenal, que elabora la seva argumentació amb un llenguatge menys tècnic i amb una voluntat més pedagògica, defensa la noció de dret natural, d'una llei el fonament de la qual no és un raonament o un resultat d'un debat, sinó que deriva d'una essència natural d'origen diví i revelada als homes. Des del seu punt de vista, els valors fermes no sorgeixen de l'individu, ni poden fonamentar-se sempre d'una manera racional o democràtica. Hi ha valors, segons el seu criteri, que se sostenen per si mateixos, sense necessitat d'arguments ni consensos.

En la crítica del relativisme postmodern tant Habermas com Ratzinger es donen la mà, encara que per raons diferents. Ratzinger parteix de la idea que hi ha uns principis absoluts donats per Déu a l'home i que l'home coneix i

accepta a través de l'acte de fe, mentre que Habermas considera que la comunitat de diàleg és la darrera instància que dóna fonament als principis.

Cal recordar que les teories postmodernes, situant-se en el pla d'una crítica de la raó, entenen aquesta crisi no com a conseqüència d'una utilització selectiva dels potencials de la raó, sinó que l'entenen com el resultat lògic de la modernitat. Aquest escepticisme radical envers la raó xoca frontalment amb el kantisme de Habermas i amb la filosofia d'arrel catòlica que sempre ha defensat la raó contra el fideisme.

Ambdós es mostren igualment preocupats pel relativisme i per les seves conseqüències en el pla social i polític. Contra la tesi de què tot s'hi val o que no hi ha una jerarquia ètica de principis, defensen la necessitat d'uns principis sòlids per a bastir les societats democràtiques. Ambdós defensen la necessitat d'una correlació entre la fe cristiana i la cultura secular occidental.

El teòleg alemany explota a fons els gestos concedits per Habermas i extreu d'ells gairebé l'exigència de restaurar la centralitat de la fe en un món en què ja no es creu res. Segons Ratzinger, és obvi que el laïcisme de la modernitat racionalista domina l'actual panorama espiritual. Amb tot, raó i fe són complementàries, abans que enemigues. Queda clar que la raó té les seves pròpies patologies, no menors ni menys mortíferes que les que la religió va patir en el passat.

Benet XVI expressa aquesta mateixa idea de complementarietat, harmonia i interdependència entre fe i raó en el discurs a la cúria romana, *Hermenèutica del moment actual de l'església*: «La fatigant disputa entre la raó moderna i la fe cristiana que, en un primer moment, amb el procés a Galileu, havia començat de manera negativa, certament conegué moltes fases, però amb el Concili Vaticà II arribà l'hora en què calia repensar amplament. El seu contingut, en els textos conciliars, està marcat certament a grans trets, però amb això hi ha determinada la direcció essencial, de manera que el diàleg entre raó i fe, avui particularment important, a partir del Vaticà II ha trobat la seva orientació. Ara aquest diàleg s'ha de desenvolupar amb gran obertura mental, però també amb aquella claredat en el discerniment dels esperits que el món amb bona raó espera de nosaltres precisament en aquest moment. Per això, avui podem girar els nostres ulls amb gratitud al Concili Vaticà II: si el llegim i el rebem guiats per una hermenèutica adequada, pot ser

**El cristianisme és un aliat
en la lluita contra el
relativisme postmodern**

i serà cada cop més una gran força per a la renovació sempre necessària de l'església»⁵.

Ratzinger sintetitza el seu punt de vista en dues tesis finals. Declara que està d'acord amb Habermas respecte a la disponibilitat d'aprendre entre fe i raó i també respecte la idea de la mútua autolimitació. Posa de manifest, igualment, que hi ha patologies de la religió que són greument perilloses i que fan necessari considerar la llum divina que representa la raó com un òrgan de control, des del qual la religió es deixa purificar i ordenar una i altra vegada.

Tanmateix, el teòleg també posa de manifest que hi ha patologies de la raó, hi ha una *hybris* de la raó que no és menys perillosa, sinó que representa una amenaça, fins i tot major, per causa de la seva eficiència: la bomba atòmica, l'home com a producte. Per tant, segons Ratzinger cal posar la raó dins dels seus límits i fer que aprengui i es disposi a escoltar les grans tradicions religioses de la humanitat. Parteix de la idea que si la raó s'emancipa totalment i es desprèn de tota disponibilitat a aprendre, la raó es torna destructiva.

En el fonament de l'estat democràtic, Ratzinger hi veu una necessària correlació entre raó i religió

Aquesta mateixa idea l'ha expressada com a Papa en l'encíclica *Deus caritas est* (2006): «Per dur a terme rectament la seva funció, la raó ha de purificar-se constantment, perquè la seva ceguesa ètica, que deriva de la preponderància de l'interès i del poder que l'enlluernen, és un perill que mai no es pot descartar totalment». I Afegeix: «Sens dubte, la natura específica de la fe és la relació amb el Déu viu, una

trobada que ens obre nous horitzons molt més enllà de l'àmbit propi de la raó. Però, al mateix temps, és una força purificadora per a la raó mateixa. En partir de la perspectiva de Déu, l'allibera de la seva ceguesa i l'ajuda així a ser millor ella mateixa. La fe permet a la raó d'exercir d'una manera millor la seva comesa i de veure més clarament el que li és propi»⁶.

La tasca de l'Església, segons Benet XVI és contribuir a la purificació de la raó i revifar les forces morals, sense la qual cosa no s'instauren estructures justes, ni aquestes poden ser operatives a llarg termini. Segons el sant Pare, la fe no és una teoria que un pot assumir o arraconar. És quelcom molt concret: és el criteri que decideix el nostre estil de vida.

Conclou en *Deus caritas est*: «En una època en què l'hostilitat i l'avidesa s'han convertit en superpotències, en una època en què assistim a l'abús de la religió fins a arribar a l'apoteosi de l'odi, la racionalitat neutra per si sola no

és capaç de protegir-nos. Tenim necessitat del Déu viu que ens ha estimat fins a la mort»⁷.

Ratzinger, doncs, no afirma que sigui necessari tornar a la fe. En el fonament de l'estat democràtic hi veu la necessària correlació entre raó i fe, raó i religió, atès que ambdues estan cridades a purificar-se mútuament i es necessiten l'una a l'altra.

VI

Sense caure en l'eurocentrisme, Ratzinger i Habermas afirmen que ambdues tradicions, la laica moderna i la cristiana tradicional, determinen l'actual situació mundial en una proporció en què no la determina cap altra de les forces culturals. Amb tot, ambdós afirmen que no es pot prescindir de les altres aportacions culturals, però no han de ser tractades en un pla d'equitat.

Ambdós mantenen posicions crítiques respecte el projecte d'ètica mundial desenvolupat per Hans Küng a partir del diàleg entre les grans religions del món. Ratzinger, contra la tesi del relativisme religiós, defensa que no totes les religions tenen el mateix valor i que, per tant, el diàleg no és simètric. Habermas considera que el lloc de trobada entre els éssers humans no és el de la fe (*Glaube*), sinó el de la raó (*Vernunft*).

Per a tots dos pensadors, és essencial que tant la filosofia secular moderna com la fe cristiana es disposin a escoltar aquestes altres cultures i també a aprendre d'allò valuós que hi ha en elles.

Aquesta prioritat al pensament occidental no agradarà, sens dubte, als pensadors que defensen el diàleg intercultural com solució als problemes que afecten a la humanitat, però tampoc als qui, desencisats de la modernitat, desconfien de la racionalitat.

El diàleg entre Habermas i Ratzinger posa de manifest que, en l'hora present, la reflexió sobre els fonaments prepolítics de les societats democràtiques no pot excloure ni la raó, ni la fe. Els pensadors moderns han mostrat la caiguda de la fe en formes d'irracionalisme i de fanatisme. Aquesta denúncia ha estat una bona purga per a la fe. Els postmoderns han denunciat, una i altra vegada, els mons-

El diàleg entre el filòsof i el teòleg posa de manifest que els fonaments prepolítics de la democràcia deriven a l'hora de la raó i de la fe.

tres que ha generat la raó moderna autosuficient. Aquesta denúncia ha estat una cura d'humilitat per a la raó. És hora de reconèixer, tal vegada, que el fonament prepolític no pot ser ni exclusivament racional (racionalisme), ni exclusivament basat en la fe (fideisme), sinó en la correlació dialèctica entre una i altra.

La fe pot ser motor de la raó i, a la vegada, ésser-ne força alliberadora, però la raó és clau per trobar el lloc comú entre els diferents membres de la comunitat humana. Aquest rerefons prepolític, articulat en un diàleg complementari entre fe i raó, no s'ha d'entendre, de cap manera, com una defensa de restauració de l'estat teocràtic, perquè la laïcitat ja és a hores d'ara una conquesta històrica extraordinària que no podem perdre, sinó que ha de servir per donar consistència i valor als principis que, precisament, fan possible aquest Estat democràtic, liberal i plural. En aquesta tasca de fonamentar aquests principis, no es pot excloure, d'entrada, el discurs de la fe.

NOTES

1. Cf. J. RATZINGER/ J. HABERMAS, *Dialéctica de la secularización*, Encuentro, Madrid, 2006. L'edició és a dur de Leonardo Rodríguez Duplá, Catedràtic de la Universidad Pontificia de Salamanca.
2. TH. ASSHAUER, en *Die Zeit*, 22 de gener del 2004
3. «Amusical en assumptes de religió» és una expressió que empra el gran sociòleg de la religió Max Weber per definir-se a si mateix. W. Schluchter la va posar en circulació en les seves exposicions de l'obra de Weber en la dècada dels setenta i vuitanta. Habermas se la va fer seva des d'aleshores.
4. Cf. M. JIMÉNEZ REDONDO, *El pensamiento ético de Jürgen Habermas*, Episteme, València, 2000.
5. BENET XVI, *Hermenèutica del moment actual de l'església*, en *Documents d'Església* (868) 2006.
6. BENET XVI, *Deus caritas est*, 28 a. Vegeu traducció a *Documents d'Església* 869 (2006).
7. *Ibidem*.